

๒.๑.๓ โบราณสถาน โบราณสถานของจังหวัดนครราชสีมาแบ่งตามยุคสมัย ดังนี้

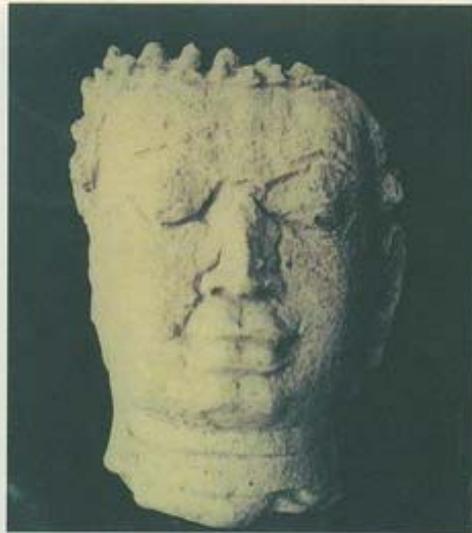
โบราณสถานสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น

คูธำพรสาธา บ้านปราสาท ตำบลธำพรสาธา อำเภอโนนสูง ชุมชนบ้านปราสาท มีการอยู่อาศัยต่อเนื่อง ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ถึงสมัยประวัติศาสตร์สมัยทวารวดี และเขมร ในสมัยทวารวดีชุมชนแห่งนี้นับถือศาสนาพุทธ และสร้างศาสนสถาน ซึ่งในปัจจุบันเรียกว่า คูธำพรสาธา เป็นที่น่าเสียดายว่าโบราณสถานแห่งนี้ถูกลักลอบขุดหา โบราณวัตถุจนพังทลาย หมดสภาพลงอย่างสิ้นเชิง มีสภาพเป็นเนินดินที่ปรากฏเศษก้อนอิฐ และหินทรายกระจายอยู่ทั่วไป ทำให้ไม่สามารถศึกษารูปแบบ ขนาดและขอบเขตของ โบราณสถานได้ จากการขุดตรวจโดยสำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๙ นครราชสีมา พบโบราณวัตถุศิลปทวารวดี ได้แก่ เศียรพระพุทธรูป ชิ้นส่วนลวดลายปูนปั้นประดับอาคาร (นวัตน์ มงคลคำ นวนเขตต์ ๒๕๓๔) ปัจจุบันได้พัฒนาคูธำพรสาธา และจัดแสดงเป็นพิพิธภัณฑท์กลางแจ้ง

โบราณสถานสมัยเขมร ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๘

ดินแดนอีสานตอนล่าง ในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔ เป็นช่วงที่วัฒนธรรมแบบทวารวดีและวัฒนธรรมแบบเขมร (เจนละ) เจริญรุ่งเรืองและมีบทบาทอย่างมากต่อชุมชนแถบนี้ ซึ่งคงจะได้รับอิทธิพลของทั้งสองวัฒนธรรมผสมผสานกันไปพร้อมๆ กัน วัฒนธรรมแบบทวารวดีนั้นแสดงออกมาในรูปของความเชื่อในศาสนาพุทธ ส่วนวัฒนธรรมแบบเขมรนั้นจะมีความเชื่อในเทพเจ้าต่างๆ ของศาสนาฮินดู

เศียรพระ-
พุทธรูปปูนปั้น
ชิ้นส่วน
ลวดลายปูนปั้น

จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ ๑๔ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงรวมแคว้นเจนละบงและเจนละหน้าเข้าด้วยกันเป็นอาณาจักรเขมร ก่อตั้งเมืองหลวง และขยายอาณาเขตมายังภาคอีสานตอนล่างและบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏโบราณวัตถุสถานแบบเขมรเป็นจำนวนมากในประเทศไทย มีรูปแบบผังเมืองอย่างมีระบบ มีถนนและระบบชลประทาน โดยคติความเชื่อในการก่อสร้างศาสนสถานหรือโบราณสถาน คือ **ลัทธิเทวราช** อันเป็นการยกย่องกษัตริย์เปรียบประดุจเทพเจ้าในลัทธิต่างๆ ของศาสนาฮินดู ช่วงนี้เองวัฒนธรรมแบบเขมรได้แพร่เข้ามามีอิทธิพลเหนือวัฒนธรรมแบบทวารวดี

จังหวัดนครราชสีมาเป็นจังหวัดหนึ่งในเขตอีสานตอนล่าง ที่มีโบราณสถานแบบวัฒนธรรมเขมรอยู่เป็นจำนวนมาก การศึกษารูปแบบศิลปกรรมเขมรที่พบในประเทศไทยสามารถศึกษาได้โดยการเทียบเคียงกับศิลปะเขมรแบบต่างๆ ที่พบในประเทศกัมพูชา ที่มีวิวัฒนาการอย่างมีระบบและแบบแผนอย่างดี โดยสามารถกำหนดอายุสมัยของโบราณสถานต่างๆ ได้ดังนี้

โบราณสถานแบบวัฒนธรรมเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕

ลักษณะเป็นปราสาทก่อสร้างด้วยอิฐหลังเดี่ยว มีประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออกเพียงด้านเดียว อีก ๓ ด้านทำเป็นประตูหลอกและมักจะมีการสร้างคูน้ำล้อมรอบปราสาทโบราณสถานที่สำคัญได้แก่

ชื่อ	ที่ตั้ง	การขึ้นทะเบียน	พื้นที่
๑. ปราสาทโนนกู่	บ้านกุดหิน ตำบลโคราช อำเภอสว่างแดนดิน	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๒๕	๓ ไร่ ๓ งาน ๗๘ ตารางวา
๒. ปราสาทเมืองแขก	บ้านกุดหิน ตำบลโคราช อำเภอสว่างแดนดิน	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๒๕	๘ ไร่ ๒๕ ตารางวา
๓. ปราสาทบ้านถนนหัก	บ้านถนนหัก ตำบลไทยเจริญ อำเภอนองบุรณาค	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๒๕	๗ ไร่ ๑ งาน ๑๗ ตารางวา

โบราณสถานแบบวัฒนธรรมเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖

ลักษณะเป็นแบบปราสาทหลังเดี่ยวและแบบปราสาทสามหลัง มักตั้งเรียงกันแนวเหนือ-ใต้ บางครั้งพบว่าตั้งอยู่บนฐานเดียวกันหรือต่างฐานกัน โบราณสถานที่สำคัญ ได้แก่

ชื่อ	ที่ตั้ง	การขึ้นทะเบียน	พื้นที่
๑. ปราสาทพนมวัน	บ้านมะค่า ตำบลบ้านโพธิ์ อำเภอมือง	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๔	๕๖ ไร่ ๑๒ ตารางวา
๒. วัดปรางค์ (วัดกลาง) หรือวัดปรางค์ทอง	บ้านพุดซา ตำบลพุดซา อำเภอสูงเนิน	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๔	๒ งาน ๖ ตารางวา และ ๓๑ ตารางวา
๓. ปราสาทพิมาย	ตำบลในเมือง อำเภอพิมาย	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๔	-
๔. ปราสาทหินนาแค	บ้านนาแค ตำบลนาแค อำเภอปักธงชัย	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๔	-
๕. ปรางค์บ้านปรางค์	บ้านปรางค์ ตำบลพลับพลา อำเภอโชคชัย	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๔	-
๖. ปรางค์สระเพลง	บ้านโนนตะโก ตำบลโชคชัย อำเภอโชคชัย	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๔	๓๒ ไร่ ๓ งาน ๔๖ ตารางวา
๗. ปรางค์บ้านปะโค (บ้านพะโค)	บ้านพะโค ตำบลกระโทก อำเภอโชคชัย	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๔	- -
๘. ปราสาทบ้านหลุ่งตะเคียน	ตำบลหลุ่งตะเคียน อำเภอห้วยแถลง	เล่ม ๑๑๑ ตอนพิเศษ-๕๖ ง วันที่ ๑ ธ.ค. ๒๕๓๗	๔๗ ไร่ ๓ งาน ๗๙.๗๗ ตารางวา
๙. ปรางค์บ้านสีดา	บ้านสีดา ตำบลสีดา อำเภอบัวใหญ่	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๔	๙ ไร่ ๒ งาน ๒๕ ตารางวา

โบราณสถานแบบวัฒนธรรมเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๗

ลักษณะเป็นแบบปราสาทสามหลัง และแบบปราสาทห้าหลัง เรียงกันอยู่ในแนวเหนือ-ใต้ และตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน หันหน้าไปทางทิศตะวันออก โบราณสถานที่สำคัญ ได้แก่

ชื่อ	ที่ตั้ง	การขึ้นทะเบียน	พื้นที่
๑. ปราสาทสระหิน	บ้านตะคุ ตำบลตะคุ อำเภอปักธงชัย	เล่ม ๕๕ ตอน ๑๕๕ วันที่ ๒๑ ต.ค. ๒๕๒๕	๖ ไร่ ๙๓ ตารางวา
๒. กู่บ้านกู่ (ปรางค์บ้านกู่)	บ้านกู่ ตำบลคอนตะหนัก อำเภอบัวใหญ่	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๔	๓ งาน ๕๓ ตารางวา
๓. ปรางค์บ้านปรางค์	บ้านปรางค์ ตำบลบ้านปรางค์ อำเภอคง	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๔	๖ ไร่ ๑ งาน ๘๐ ตารางวา

โบราณสถานแบบวัฒนธรรมเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘

โบราณสถานในสมัยนี้ที่สำคัญ คือ อโรคยาศาลหรือโรงพยาบาลในสมัยโบราณ จำนวน ๖ แห่ง ธรรมศาลาหรือที่พักคนเดินทาง ๑ แห่ง และทำน้ำโบราณ ๑ แห่ง วัสดุที่นิยมใช้ในการก่อสร้างคือ ศิลาแลง แผ่นผังกงของอโรคยาศาล มีปราสาทประธานอยู่ตรงกลาง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีบรรณาลัย อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน หันหน้าไปทางทิศตะวันตก มีกำแพงแก้วล้อมรอบและมีประตูซุ้มโคปุระด้านทิศตะวันออก นอกกำแพงแก้วด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือมีสระน้ำ แผ่นผังกงของธรรมศาลาหรือที่พักคนเดินทางปราสาทประธานหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ที่ผนังด้านทิศใต้มีการเจาะช่องหน้าต่างลักษณะเป็นอาคารโดดๆ โบราณสถานที่สำคัญ ได้แก่

อโรคยาศาล

ชื่อ	ที่ตั้ง	การขึ้นทะเบียน	พื้นที่
๑. ปราสาทนางรำ	บ้านนางรำ ตำบลนางรำ อำเภอประทาย	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๕	๑๓ ไร่ ๒ งาน ๕๒ ตารางวา
๒. ปราสาทครบุรี	บ้านครบุรี ตำบลครบุรีใต้ อำเภอครบุรี	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๕	๓ ไร่ ๑ งาน ๘๖ ตารางวา
๓. ภูมิดาษี	ตำบลในเมือง อำเภอพิมาย	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๕	๕ ไร่ ๓๐ ตารางวา
๔. ปราสาทเมืองเก่า	บ้านเมืองเก่า ตำบลโคราช อำเภอสูงเนิน	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๕	๑ ไร่ ๒ งาน ๒๗ ตารางวา
๕. ปราสาทบ้านปราสาท	บ้านปราสาท ตำบลธารปราสาท อำเภอโนนสูง	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๕	-
๖. ปราสาทพลสงคราม	บ้านพลสงคราม ตำบลพลสงคราม อำเภอโนนสูง	เล่ม ๕๓ ตอน ๓๔ วันที่ ๒๗ ก.ย. ๒๕๗๕	๑ ไร่ ๓ งาน ๖๓ ตารางวา

ธรรมศาลา มีเพียง ๑ แห่ง อยู่ในเขตบ้านภูโกสัย ตำบลหลุ่งประดู่ อำเภอห้วยแถลง

ทำน้ำโบราณ หรือทำนางสระम्म อยู่ในเขตตำบลในเมือง อำเภอพิมาย บาราย (baray)

หากจะพิจารณาจากการตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัยของมนุษย์ตั้งแต่ยุคแรกเริ่มจะอยู่อาศัยในถ้ำ ตามเพิงผา บนเนินดิน บนโคก หรือแม้แต่เมื่อมีพัฒนาการในการตั้งถิ่นฐานเป็นกลุ่มสังคมในรูปแบบของเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ จนกระทั่งมีรูปแบบแผนผังของเมืองที่ชัดเจนยิ่งขึ้นเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าในวัฒนธรรมเขมรเหล่านั้นแล้ว ล้วนมาจากแนวความคิดพื้นฐานในการพยายามที่จะแก้ปัญหาเกี่ยวกับแหล่งน้ำ อันเป็นปัจจัยสำคัญในการอุปโภคบริโภค คือปัญหาเรื่องน้ำท่วมและการกักเก็บน้ำไว้ในฤดูแล้ง เพื่อบริการชาวเมืองที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก

บาราย (baray) หรืออ่างเก็บน้ำ (reservoir) เป็นลักษณะของการจัดการระบบชลประทานในวัฒนธรรมเขมร คำว่าบารายเป็นคำที่มาจากภาษาสันสกฤตหมายถึง มูลดิน

ขวางกันหรือเส้นขวาง มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ มีคันดินเป็นขอบอยู่ด้านบนของบาราย ระดับพื้นภายในของบารายจะอยู่ในระดับเดียวกับกับพื้นภายนอกที่มีการเพาะปลูกข้าว และมักอยู่ใกล้กับลำน้ำ เพื่อที่จะชักน้ำเข้าบารายยามน้ำมากหรือกักเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง และสำหรับแจกจ่ายให้แก่ชาวเมืองต่อไป

ในจังหวัดนครราชสีมา นั้น มีบารายที่ใหญ่ที่สุด คือ บารายที่อยู่บริเวณด้านทิศเหนือก่อนถึงปราสาทพนมวัน มีขนาดกว้าง ๕๕๐ เมตร ยาว ๑,๘๐๐ เมตร และบารายที่อำเภอพิมายด้านทิศใต้ ใกล้กับโบราณสถานท่านางสระผม มีขนาดกว้าง ๗๗๐ เมตร ยาว ๑,๔๐๐ เมตร

หลักหินโบราณ อำเภอสีคิ้ว

กรมศิลปากรสำรวจพบโบราณวัตถุประเภทหลักหิน จำนวน ๑๗ หลัก ในตำบลสีคิ้ว ๒ หลัก ตำบลกฤษณา ๕ หลัก ตำบลสำโรงใหญ่ ๒ หลัก ตำบลกุดน้อย ๓ หลัก และตำบลบ้านหัน จำนวน ๕ หลัก

ลักษณะของหลักหิน ส่วนใหญ่มีสภาพชำรุด มีลักษณะคล้ายๆ กันทุกหลัก คือ ทำจากหินทราย มีลักษณะเกลี้ยงๆ ไม่ปรากฏร่องรอยอื่นใด ทรงแท่งสี่เหลี่ยมจัตุรัส ยอดมนแหลม มีขนาด กว้าง - ยาว ด้านละประมาณ ๕๐ เซนติเมตร ปักสูงจากพื้นประมาณ ๓๐ เซนติเมตร

ข้อสันนิษฐานเบื้องต้น เกี่ยวกับหลักหินโบราณพิจารณาจากการสร้างศาสนสถานของเขมรประจำชุมชนซึ่งมีการถวายที่ดิน ข้าทาส สัตว์ เครื่องอุปโภคบริโภค แก่เทพเจ้าที่ประทับอยู่ในศาสนสถาน ซึ่งเรียกว่า การถวายเป็นทาน ถวายที่ดินจะถูกถวายจะเป็นผู้ที่ยศยศสูงแลร์ักษาศาสนสถานแห่งนั้นๆ การถวายที่ดินซึ่งเป็นอาณาเขตของศาสนสถาน มักจะมีการกำหนดเขตของพื้นที่ขึ้น โดยการปักหลักเขตกำหนดพื้นที่ไว้ ดังเช่น จารึกปราสาทหินพิมาย ๓ กล่าวถึงการถวายที่ดินแก่ศาสนสถาน บอกระยะขอบเขตตามทิศต่างๆ แล้วหลักปักเขตจำนวน ๗ หลัก บริเวณใกล้เคียงหลักหินดังกล่าวของอำเภอสีคิ้ว พบโบราณสถานในศาสนาฮินดู ก่อสร้างด้วยศิลาแลงและหินทราย ศิลปะเขมร อายุพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ จำนวน ๑ แห่ง คือ ปราสาทบ้านหัวสระ ตำบลหัวสระ อำเภอสีคิ้ว นอกจากนี้บริเวณใกล้เคียง มีชุมชนโบราณขนาดใหญ่สมัยทวารวดี คือ เมืองเสมา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน และศาสนาฮินดู ก่อสร้างด้วยศิลาแลงและหินทราย ศิลปะเขมร อายุพุทธศตวรรษที่ ๑๕ คือ ปราสาทโนนภู ปราสาทเมืองแขก ตำบลโคราช อำเภอสูงเนิน

ดังนั้น หลักหินดังกล่าวอาจเป็นหลักเขตของศาสนสถานและชุมชนต่างๆ คือ ปราสาทหัวสระ เมืองเสมา ปราสาทโนนภู และปราสาทเมืองแขก

โบราณสถานในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙

จะมีลักษณะของศิลปะพื้นบ้านลาวผสมผสานกับศิลปะเขมร เนื่องจากในช่วงสมัยนี้ ได้มีชาวลาวอพยพเข้ามาตั้งชุมชนอยู่บริเวณอีสานตอนล่าง และได้นำรูปแบบศิลปะพื้นบ้านลาวมาด้วย ในขณะที่อาณาจักรเขมรเริ่มเสื่อมอำนาจลง และในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ สถาปัตยกรรมแบบลาวได้เข้ามาแทนที่โบราณสถานแบบวัฒนธรรมเขมรอย่างกว้างขวาง มีรูปแบบเป็นพระธาตุ หรือเจดีย์แทนปราสาทหรือปรางค์อย่างของเขมร

ปราสาทโนนสูง

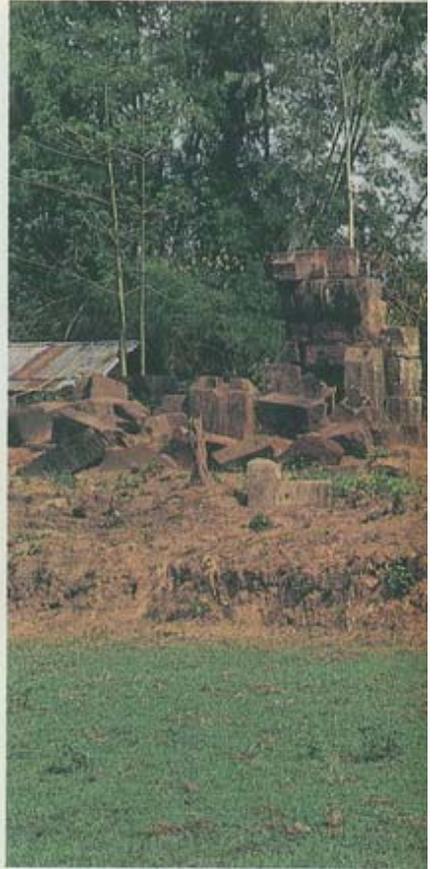
ปราสาท
เมืองแขก

ปราสาทพะโค
ปราสาทนางรำ

ปราสาทบ้าน
ปราสาท
อำเภอคง
ปราสาทบ้าน
พุทธชา

ปราสาทนาแค
อำเภอปักธงชัย
ปราสาทพนมวัน

ปราสาท
ถนนหัก
ปรางคี่ลีดา

สมัยอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๑๘๙๓ - ปัจจุบัน)

สมัยอยุธยา เมืองนครราชสีมา มีบทบาทและความสำคัญในการเป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองระดับภูมิภาคของอยุธยา รัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑ - ๒๐๓๑) ได้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค เมืองนครราชสีมา มีฐานะเป็นเมืองชั้นนอก ระดับโท ระยะเวลาต่อมาเมืองนครราชสีมา มีบทบาทความสำคัญต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ประตูและกำแพงเมืองนครราชสีมา ยังคงเห็นร่องรอยของกำแพงเมือง บางส่วนมีคูน้ำล้อมรอบ สันนิษฐานว่า สร้างขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙ - ๒๒๓๑) โดยให้ช่างชาวฝรั่งเศสเป็นผู้ออกแบบผังเมืองและกำแพงเมือง ผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๑,๐๐๐ x ๑,๗๐๐ เมตร มีกำแพงเมืองล้อมรอบ ถัดจากกำแพงออกมาเป็นคูน้ำ มีป้อมอยู่รายรอบตามกำแพงเมือง มีประตูเมืองทั้งหมด ๔ ประตู ดังนี้

- ประตูด้านทิศเหนือ ชื่อ ประตูพลแสน หรือประตูหน้า
- ประตูด้านทิศใต้ ชื่อ ประตูไชยณรงค์ หรือประตูผี
- ประตูด้านทิศตะวันออก ชื่อ ประตูพลล้าน หรือประตูตะวันออก
- ประตูด้านทิศตะวันตก ชื่อ ประตูชุมพล

ปัจจุบัน เหลือร่องรอยหลักฐานของกำแพงเมือง และประตูเมือง คือ ประตูชุมพล มีลักษณะเป็นประตูเชิงเทิน ก่อด้วยหินก้อนใหญ่ และอิฐฉาบด้วยปูน ส่วนบนของประตูเชิงเทิน เป็นทอรบ สร้างด้วยไม้แก่น หลังกามุงกระเบื้อง ประดับด้วยช่อฟ้าใบระกา ถัดจากประตูชุมพลมาทั้ง ๒ ข้างเป็นแนวของกำแพงเมืองเหลืออยู่เพียงแนวสั้นๆ ก่อด้วยอิฐ ส่วนบนทำเป็นใบเสมา (พนัสนิคม ศกุนตนาถและคนอื่นๆ ๒๕๒๖) และยังได้ขุดค้นพบแนวกำแพง และป้อมบริเวณมุมด้านตะวันออกเฉียงเหนืออีกแห่งหนึ่ง

ประตูชุมพล

พระอุโบสถ
วัดพระนารายณ์
มหาราช

พระอุโบสถ
วัดบึง

คันทวย
พระอุโบสถ
วัดบึง

วัดพระนารายณ์มหาราช (วัดกลาง) สันนิษฐานว่า สร้างในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช อยู่ตรงกลางเมือง ชาวท้องถิ่นนิยมเรียกชื่อว่า วัดกลางเมือง เป็นวัดที่มีความสำคัญคู่บ้านคู่เมืองนครราชสีมาจนถึงปัจจุบัน ทางวัดได้ซ่อมแซมบูรณะอาคารต่างๆ หลายครั้ง การซ่อมแซมครั้งใหญ่ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๓ - ๒๕๔๕ ทำให้พระอุโบสถและวิหารเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ได้รีดเครื่องไม้ของวิหารที่ชำรุดออก หน้าบันเดิมเป็นไม้แกะสลักลงรักปิดทอง ฝีมือช่างสมัยอยุธยา มีสภาพชำรุดมาก วัดจึงได้บูรณะซ่อมแซมใหม่ โดยปั้นปูนเป็นลวดลายตามแบบที่ปรากฏ บนเครื่องไม้เดิม (พิฑูร มลิวัดย์และทวี พลรัตน์ ๒๕๖๗)

วัดบึง ตั้งอยู่ภายในเมืองนครราชสีมา เป็นวัดเก่าแก่แห่งหนึ่ง ลักษณะทางศิลปกรรมที่ปรากฏ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยอยุธยา โบราณสถานที่สำคัญได้แก่ พระอุโบสถ

นอกจากวัดพระนารายณ์มหาราชและวัดบึงแล้วภายในเมืองนครราชสีมา ยังมีวัดบูรพ์ วัดอีสาน วัดพายัพ วัดสระแก้ว ที่สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยเดียวกัน

วัดศาลาลอย อยู่นอกเมืองนครราชสีมา ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ติดกับลำตะคองที่ไหลไปลงแม่น้ำมูล กล่าวกันว่า ท้าวสุรนารี และสามี คือ เจ้าพระยามหิศราธิบดี เป็นผู้สร้างวัดนี้ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๗๐ เมื่อท้าวสุรนารีถึงแก่อสัญกรรมในปี พ.ศ. ๒๓๙๕ สามีของท่านได้ทำการฌาปนกิจสรีระและได้สร้างเจดีย์บรรจุอัฐิไว้ ณ วัดแห่งนี้ ต่อมาเจดีย์องค์นี้ชำรุดลง พลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) ซึ่งขณะนั้นเป็นพระยาประสิทธิศิลปการ ข้าหลวงเทศาภิบาลผู้สำเร็จราชการมณฑลนครราชสีมา ได้บริจาคทรัพย์สร้างกุฏิขนาดเล็กบรรจุอัฐิท้าวสุรนารีขึ้นใหม่ที่วัดพระนารายณ์มหาราช (พนัส ศฤงคาร และคนอื่นๆ ๒๕๒๖)

สิ่งสำคัญ คือ อุโบสถหลังเก่า เป็นอาคารก่ออิฐฉาบปูน ปัจจุบันส่วนของหลังคาพังทลายลงมา วัดได้นำเอาสังกะสีคลุมหลังคาไว้ และสร้างโบสถ์หลังใหม่ขึ้น

วัดหน้าพระธาตุ (วัดตะคุ) บ้านตะคุ ตำบลตะคุ อำเภอปักธงชัย เป็นวัดเก่าแก่วัดหนึ่ง สันนิษฐานว่า สร้างในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โบราณสถานที่สำคัญภายในวัด ได้แก่ อุโบสถหลังเก่า พระธาตุ และหอไตรกลางน้ำ

พระอุโบสถหลังเก่า มีผนังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ฐานกว้างและสอบด้านบน หลังคาเหลี่ยม หน้าจั่ว เป็นชั้นลดหลั่น ๑ ชั้น มุงด้วยกระเบื้องดินเผา ประดับด้วยกระเบื้องเชิงชาย หน้าบันเครื่องไม้ด้านทิศตะวันออก สลักเป็นรูปดอกพุดตาน พื้นหลังประดับกระจกสีเขียวเข้ม หน้าบันด้านหลังจั่วหลักเป็นลายพรรณพฤกษา ประดับด้วยกระจกสีเขียวเข้ม (สนอง โภคัย ๒๕๓๘) ที่ผนังด้านนอก ด้านหน้า และภายในพระอุโบสถ เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังที่มีความงดงามมากที่สุดแห่งหนึ่งในภาคอีสาน กรรมวิธีในการเขียนภาพมีลักษณะแบบประเพณีนิยมผสมท้องถิ่น (สุกัญญา ภัทรราชัย ๒๕๓๒)

ผนังด้านนอก เขียนภาพพระพุทธเจ้า สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีเจดีย์จุฬามณีเป็นที่บรรจุพระเกศาธาตุของพระพุทธเจ้า สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ภาพเนมิราชชาดก ภายในอุโบสถเขียนภาพชาดกการเสวยพระชาติของพระพุทธเจ้า เพื่อบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติของพระองค์ ได้แก่ภาพในจุลปทุมชาดก และทศชาติชาดก เช่น พระเตมียชาดก มโหสถชาดก มหาชนกชาดก พระเวสสันดรชาดก เป็นต้น ภาพรอยพระพุทธบาท ๕ รอย นอกจากนี้ปรากฏภาพชีวิตประจำวันของชาวบ้านแทรกอยู่ในภาพชาดก เช่น ภาพการเพาะปลูกข้าว การค้าขาย การหาปลา การชนไก่ การเล่นว่าวจุฬา การเดินทางด้วยเกวียน การเล่นดนตรี โดยใช้เครื่องดนตรีประเภท แคน ม้อง และภาพศิลปกามวิสัย

ด้านหน้าของอุโบสถ มีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ภายในสระมีหอไตรอยู่ ๑ หลัง ทรงเตี้ยแบบหอไตรพื้นเมืองอีสาน ที่บานประตูเขียนลายรดน้ำเรื่องกาก็ ด้านหลัง

อุโบสถวัด
หน้าพระธาตุ
หลังเดิม

ภาพจิตรกรรมที่
ผนังอุโบสถ

เขียนภาพพุทธประวัติ ผนังด้านนอกทั้งสองด้านเขียนลวดลายกนก ลายประจำยาม ลาย
พุ่มข้าวบิณฑ์ ประกอบลายเทพนม ภายในภาพลายดอกไม้ เทวดา

ระหว่างหอไตรและอุโบสถ มีพระธาตุเก่าศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
สร้างโดยชาวลาวที่อพยพมาจากเวียงจันทน์ พระธาตุมีฐานเตี้ย เรือนธาตุทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัส
ยอดธาตุเรียวยาวสอบ มี ๒ ชั้น (จรรยา มาณะวิทและคนอื่นๆ ๒๕๓๓)

วัดโคกศรีสะเกษ บ้านโคกศรีสะเกษ ตำบลนอกออก อำเภอปักธงชัย
โบราณสถานสำคัญในวัดนี้ ได้แก่ สิมและหอแจก (ศาลาการเปรียญ) สิม มีลักษณะทึบ ก่ออิฐ
มีประตูเข้าด้านหน้าและด้านหลัง ด้านละ ๒ ประตู ผนังด้านข้างเจาะเป็นช่องหน้าต่าง หลังคา
ทรงจั่ว มีชายจั่ว และปีกนกคลุมตลอด บริเวณเพดานไม้และคอกหนึ่งเขียนภาพเรื่องราวในพุทธ
ประวัติ

ด้านหลังสิม มีศาลาการเปรียญ บริเวณเพดานคอกหนึ่ง และคอสอง เขียน
ภาพจิตรกรรมบนแผ่นกระดานไม้ที่เพดานเขียนภาพสัตว์ เช่น นก หงส์ ค้างคาว เป็นต้น
เป็นฝีมือช่างที่ได้รับอิทธิพลจากช่างเมืองหลวง หรืออาจเป็นผลงานของลูกมือช่างที่เขียนภาพ
จิตรกรรมที่โบสถ์วัดหน้าพระธาตุ (วิโรฒ ศรีสุโร ๒๕๓๖)

วัดปทุมคงคา บ้านนอกออก ตำบลนอกออก อำเภอปักธงชัย โบราณสถาน
ที่สำคัญในวัดนี้ ได้แก่ สิม และหอไตร ลักษณะสิมเป็นทรงเรียบง่าย ได้รับอิทธิพลมา
จากสิมของวัดหน้าพระธาตุ

บริเวณภายในที่เพดานไม้ จิตรกรเขียนภาพสัตว์เช่นเดียวกับที่วัดโคกศรีสะเกษ
จิตรกรทั้ง ๒ วัด อาจเป็นช่างชุดเดียวกันก็ได้ (วิโรฒ ศรีสุโร ๒๕๓๖) ปัจจุบันวัดได้สร้างโบสถ์
หลังใหม่อยู่ด้านหน้าของสิมหลังนี้

ยังมีโบราณสถานในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่เก่าแก่อีกเป็นจำนวนมาก เช่น
วัดใหม่อัมพวัน วัดหงษาราม ตำบลในเมือง อำเภอเมืองฯ วัดจันทร์ ตำบลประสุธ อำเภอ
ชุมพวง วัดถนนคด ตำบลสีคิ้ว อำเภอสีคิ้ว วัดโคกพรหม ตำบลโนนไทย อำเภอโนนไทย
 เป็นต้น

สิม
วัดปทุมคงคา
หอไตร
วัดปทุมคงคา

สิมวัดโคก
ศรีษะเกษ

ภาพจิตรกรรม
ภายในห้องแจก

ภาพจิตรกรรม
ภายในโบสถ์
วัดหน้าพระธาตุ
หอไตร วัดหน้า-
พระธาตุ

